

# I Inleiding

Wat met de naam van deze bundel, Hebreeuws op Straat, wordt bedoeld is misschien niet direct helemaal duidelijk. De ondertitel wil nader verklaren dat datgene wat de lezer hier in handen heeft een inventarisatie is van alle Hebreeuwse opschriften die in de Nederlandse publieke ruimte kunnen worden aangetroffen; de plaats waar ze staan, de Hebreeuwse tekst, een vertaling daarvan en waar nodig een toelichting, met daarbij een selectie van foto's van zowel interessante als typerende gevallen. Verderop komen we nog terug op de pretentie dat we hier 'alle Hebreeuwse opschriften' bij elkaar hebben, en ook zal nog nader worden verklaard wat we verstaan onder 'de publieke ruimte' – en wat niet.

We weten allemaal hoezeer ons straatbeeld is volgestouwd met teksten. De meeste daarvan zijn reclame-uitingen, maar mededelingen in de vorm van geboden en verboden vanwege de overheid zijn er ook niet weinig. Ze dringen vaak niet eens meer tot ons door. Ze zijn al gezien en tot een soort visuele ruis geworden. Komen we in het buitenland, dan gaan we ze ineens weer allemaal lezen – en raken daarvan zeer vermoeid. Een verblijf in bos en veld is mede daarom zo rustgevend omdat er bijna niets te lezen valt. Opschriften die afwijken van het gebruikelijke repertoire vallen natuurlijk op. In de concurrentie om onze aandacht wordt dan ook veel vernuft besteed aan variatie en opvallende vormgeving, maar er zijn ook opschriften die daar weinig aan hoeven te doen. Dat zijn de 'exotische indringers' die alleen al door hun vreemde herkomst en de daarmee samenhangende afwijkende schriftsoorten een aparte attentiewaarde hebben. Hun informatieve functie daarentegen is uiterst gering. Niemand van ons zal zich eerst willen vergewissen van de betekenis van de opschriften op de ramen voordat hij een 'Chin.-Ind.' restaurant binnen gaat om wat te eten. Waarom zet de islamitische slager behalve 'Halal' ook nog **حلال** op zijn raam en zet het Joodse restaurant niet gewoon 'koosjer', maar altijd **כשר** op de vensters? Hoewel we ons dat meestal niet realiseren, begrijpen we de beweegredenen maar al te goed. Naast een, eventuele, informatieve waarde hebben de exotische opschriften vooral een symbolische functie.

Als we ons beperken tot Hebreeuwse opschriften, kunnen we vaststellen dat ze, strikt genomen, in het Nederlandse straatbeeld helemaal niet 'nodig' zijn. Maar ze zijn er wel en ze hebben, dus, ook een functie. Informatief zijn ze alleen voor de ingewijden – en de kleine minderheid die we met deze bundel willen bedienen. Maar er is meer. Elders in deze bundel vinden we het opschrift 'Joodse Gemeente **ק ק ק**'. Welke passant zou weten waar die Hebreeuwse letters op slaan? Maar ze zeggen wel iets. Ze zeggen: 'Echt Joods hier, uitroepteken.'

**פלאפל** of **שווארמה** op een raam betekent niet (alleen): Hier kan je lekker falafel of sjoarma eten, maar vooral: Israëliësch! (Wat vaak niet eens zo is; je ziet het trouwens tegenwoordig minder vaak dan vroeger.) Een Joods monument is pas ‘echt Joods’ als er (ook nog wat) Hebreeuws opstaat, en zeer tekenend is de toevoeging van een informatieve tekst in het Hebreeuws op Joodse monumenten en gebouwen waar al een Nederlandse én een Engelse tekst voor de toerist op staat. In samenhang hiermee bestaat er in orthodox-Joodse kring de neiging om, uit veiligheidsoverwegingen, geen Hebreeuws meer te laten zien waar dat vroeger getoond werd.<sup>1</sup> Anderzijds zijn er met nadruk en grote toewijding opschriften hersteld die in de oorlog verwijderd werden.<sup>2</sup>

### Soorten en maten

Het wordt tijd dat we ons fenomeen wat gestructureerder gaan aanpakken. Hebreeuwse opschriften zijn er in ons land in vier soorten – die overigens geregeld in elkaar overlopen. Er zijn opschriften op synagogen, opschriften bij joodse begraafplaatsen, herinneringsmonumenten en ‘overige Hebreeuwse opschriften’. De teksten die hiervoor in aanmerking komen hebben we opgezocht (waarover later meer) en zo nauwkeurig mogelijk gelokaliseerd, geordend op provincie (in de gebruikelijke volgorde van noord naar zuid) en daarbinnen alfabetisch op plaatsnaam.<sup>3</sup> Voor zover van toepassing bij iedere plaats eerst de synagogen, dan begraafplaatsen en dan de rest. Na een aanduiding van de aard van het opschrift en een adres volgt een weergave van de tekst en een vertaling. Op het punt van onze vertalingen – ongetwijfeld een belangrijk element in de hele exercitie – komen we later nog terug. Waar dat nodig of nuttig werd geacht is nog aanvullende informatie toegevoegd en van een aantal representatieve, of juist bijzonder interessante gevallen zijn foto’s opgenomen.

### Synagogen

Voordat we met een bespreking van opschriften op synagogen beginnen, wijden we een paar woorden aan de categorie ‘overige opschriften’. Dat is per definitie een nogal gevarieerde categorie, en het zou misschien ook de interessantste kunnen zijn, ware het niet dat er zo weinig van zijn.

Ze zijn inderdaad zeldzaam, maar ze komen voor: Hebreeuwse graffiti. Jaren geleden werden – voor korte tijd – deuren en glazen van de Leidse binnenstad getooid met het opschrift **ישוע מלך ישראל** van de hand van een student Semitische talen die de weg kwijt was. Even kortstondig, mogen we aannemen, was het bestaan van de Hebreeuwse strijdkreet, ooit neergekrabbeld in de Hunzestraat, hoek Winterdijkstraat in Amsterdam: **עם ישראל חי עוד אבינו חי** – ‘het volk

Israël leeft, ook onze Vader leeft!’ Maar Hebreeuws op de muur kan ook veel deftiger zijn. De Hebreeuwse representant van het Leidse project Dicht op de Muur is een compleet en toegankelijk gedicht in fraai gevocaliseerd Hebreeuws over de volle ruimte van een woonhuisgevel. Het zal daar zeker nog vele jaren prijken en krijgt daarom in onze inventarisatie speciale aandacht.<sup>4</sup> Maar de bekendste vertegenwoordiger van de categorie ‘overig’ is zonder twijfel het woord **כשר**, een opschrift dat aanduidt dat binnen ‘kosjere’ waar te krijgen is. Wie in staat is het woord in een Hebreeuws woordenboek op te zoeken, vindt daar overigens **כִּשֵׁר**, geen o maar een a en een open e-klank. Wie nog wat meer met het Hebreeuws vertrouwd is, kent het verschijnsel van de ‘jiddische’ uitspraak van het Hebreeuws wel en weet dat de Asjkenazische, Oost-Europese uitspraaktraditie van het Hebreeuws ook hier te lande gangbaar is geweest, toen Amsterdam nog Mokum heette. Het Zionisme en de Israëliëse samenleving heeft gekozen voor de andere, Sefardische uitspraak (*kasjeer*), die nu de ‘kosjere’ is geworden.

Maar nu de synagogen. Een synagoge was in de eerste helft van de vorige eeuw in bijna iedere plaats van enige betekenis in Nederland te vinden. Momenteel zijn er nog zo’n 150 over. De meeste daarvan moeten als ‘voormalig’ betiteld worden en zijn in andere handen overgegaan; een klein aantal is nieuw.<sup>5</sup> In veel gevallen is aan zo’n gebouw (tje) dat synagoge was niets bijzonders te zien. Soms verschijnen de contouren van een davidster in de ramen en niet zelden is het gebouw getooid met een Hebreeuws opschrift dat zich meestal als gevelsteen of compleet fries boven de ingang bevindt. Dit zijn meestal oorspronkelijke opschriften, die we weer moeten onderscheiden van opschriften die achteraf zijn aangebracht en die vaak de functie van een herinneringsteken hebben.

De oorspronkelijke opschriften, waarin het Hebreeuws sterk overheerst, hebben een overwegend symbolische waarde. Ze melden in de eerste plaats met een zeker zelfbewustzijn dat hier een Joods gebouw, en wel een synagoge staat. Toch betekent de tekst inhoudelijk natuurlijk ook iets en daarin wordt meestal een vast patroon gevolgd. Er staat dan een toepasselijke Bijbeltekst<sup>6</sup> waarvan een aantal letters zijn gemarkeerd. Meestal staan er stippen boven, soms zijn het streepjes of sterretjes, maar ook komt voor dat de letters in kwestie zijn uitvergroot. De getalswaarden van de aldus gemarkeerde letters geven samen het jaartal van de stichting of herbouw van het gebouw aan; vandaar dat de tekst dan ook meestal wordt voorafgegaan door de aanhef ‘in het jaar...’ (**בשנת**). Dit verschijnsel noemen we het chronogram en hierna zal in een apart hoofdstuk de werking ervan worden uitgelegd.<sup>7</sup> Niet zelden wordt het Bijbelvers in kwestie nog in het

<sup>1</sup> Bij de ‘chewre-sjoel’ Nidchei Jisroel Jechaneis in de Amsterdamse Nieuwe Kerkstraat is het opschrift op de gevel nu verwijderd. Het ‘Cheider’ in Amsterdam heeft wel een Hebreeuws alfabet speels om de ingang aangebracht, maar het beveiligingshekwerk ontrekt dat nagenoeg aan het zicht.

<sup>2</sup> Zo in Amsterdam (Centrum 6 en 7), wellicht Bergen op Zoom, Grave, Nijmegen, Zuidlaren.

<sup>3</sup> Voor Amsterdam is vervolgens nog een verfijnder indeling in wijken aangebracht.

afbeelding I

<sup>4</sup> Zie beneden hoofdstuk IV.

<sup>5</sup> Zie voor nadere gegevens de literatuurlijst achterin.

<sup>6</sup> De ‘toepasselijkheid’ van deze Bijbelteksten nodigt soms wel tot nadenken uit; zo bijv. in Coevorden (1 Koningen 8:35); de uitbreiding van het Amsterdamse meesjesweeshuis wordt verkondigd met een toespeling op het uiterst afkeurende vers Jesaja 5:8; men zie de desbetreffende lemma’s. Ook de herinnering aan Amalek op de aanstonds te noemen herinneringsmonumenten moet niet te nadrukkelijk naar haar oorspronkelijke context (bijv. Deuteronomium 25:17-19) worden begrepen.

<sup>7</sup> Zie het volgende hoofdstuk over het Hebreeuwse chronogram.



I 1 februari 2009

8

Op deze tekst komen we zo dadelijk terug.

9

Hoewel de ANWB-vertaling aldaar zich nogal nadrukkelijk beperkt tot de bedoelingen van de profet Haggai, die over de eenvoud van de tweede tempel in Jeruzalem sprak.

10

In een andere telling 4:29, zoals in bijv. het Nederlandse gebedenboek *Siach Jitschak*.

Nederlands geïdentificeerd, soms ook vertaald. Favoriete teksten zijn Psalm 118:20 'Dit is de poort van de Eeuwige waardoor rechtvaardigen binnengaan' of Jesaja 56:7 'Want mijn huis zal genoemd worden huis des gebeds voor alle volken.' Ook Psalm 55:15 met het lastig te vertalen 'In het huis van God gaan wij rond in geestdrift' komt geregeld voor.<sup>8</sup> Maar er zijn ook tamelijk uitzonderlijke, zoals het lange citaat van Ezechiël 43:1-2 in Appingedam. Niet altijd heeft het vers zo'n algemene strekking. Het opschrift van de kleine Leidse synagoge ('Groter zal de glorie van dit latere huis zijn dan van het eerdere,' Haggai 2:9) is ook een uitdrukking van een besef van bescheidenheid en voorlopigheid, en dat zal in Medemblik ook een rol gespeeld hebben.<sup>9</sup> Niet-oorspronkelijke opschriften zijn meestal van na de oorlog en hebben als doel een voormalige synagoge als zodanig te identificeren. Eigenlijk behoren ze bij de categorie van de herdenkingsmonumenten en net als daar is het Hebreeuwse aandeel in deze teksten veel minder prominent.

### Begraafplaatsen

Joodse begraafplaatsen hadden en hebben vaak bij de ingang een zelfde Hebreeuwse identificatie-opschrift als de synagogen. Behalve de ingangspoort is het ook vaak het gebouw(tje) waar de rituele wassing en aflegging van de doden plaatsvindt dat een opschrift draagt. In het spraakgebruik heten deze gebouwtjes metaheerhuisjes, metaarhuisjes (van לטהר – 'reinigen'), of zoals in Alphen aan den Rijn ook wel 'washuisje'.

De Bijbelverzen, al of niet met chronogrammen, spreken hier over vergankelijkheid en wederopstanding. Job 3:19 is zo een: 'Klein en groot is daar, en een slaaf is vrij van zijn heren' of Deuteronomium 32:39c: 'Ik laat sterven, ik doe leven.' Een enkele maal is de tekst genomen uit een rabbijnse na-Bijbelse bron, zoals de spreuk 'De geboren en zullen sterven, maar de doden zullen herleven', het begin van Avot 4:22<sup>10</sup> (het traktaat 'Spreuken der Vaders') uit de Misjna. Bij begraafplaatsen doet zich het probleem voor dat ze vaak niet vrij toegankelijk zijn en dat onze opschriften dan niet vanaf de openbare weg te lezen zijn. Nadat op voorhand was besloten dat opschriften op grafstenen van onze inventarisatie zouden worden uitgesloten – het zijn er veel te veel en het is een apart genre waarover al veel is gepubliceerd – zijn de samenstellers toegeeflijk geweest voor andere teksten op begraafplaatsen; daaronder vallen overigens ook nogal wat herinneringsmonumenten. Verscheidene opschriften die zo verscholen liggen dat ze praktisch nooit vanaf de openbare weg gezien worden, zijn toch opgenomen, mede omdat de tekst ons door welwillende informanten werd toegezonden. Het is geen kwestie van willekeur, maar helemaal consequent konden, of liever: wilden we op dit punt niet zijn.

## Monumenten

Zoals iedereen uit eigen waarneming kan vaststellen zijn er in ons land in vele vormen en maten herinneringsmonumenten opgericht voor de Joodse medeburgers die in de oorlog door de bezetter zijn weggevoerd en vermoord. De ‘monumenten’ variëren van eenvoudige plaquettes tot expressieve plastieken,<sup>11</sup> maar willen ze in deze publicatie functioneren, dan moet er wel een Hebreeuwse tekst op staan – al is die soms nog zo beknopt en ondergeschikt. Men zou hier van twee ‘generaties’ kunnen spreken. Kort na de oorlog zijn veel monumenten opgericht met wat langere en welsprekende teksten, bijvoorbeeld ter inleiding van de lijst met namen van hen die omkwamen. Maar de meeste herinneringsmonumenten dateren van ongeveer de laatste 25 jaar en die hebben in de regel weinig Hebreeuws. Een goed voorbeeld hiervan is de plaquette op de kleine synagoge van Bourtange in het Groningse land nabij de Duitse grens, waar in 1989 ‘ter herinnering aan de 46 gedeporteerden van de joodse gemeente Bourtange-Vlagtwedde ... [hun] namen en leeftijden zijn aangebracht.’ Dit alles onder een dreigend citaat van Deuteronomium 25 vers 17 en 19 in twee talen: ‘Gedenk wat Amalek u gedaan heeft ... Vergeet het niet.’ (afbeelding 1, pagina 44)

Zeer gangbaar is in deze context de troostformule ‘Moge hun ziel gebundeld zijn in de bundel des levens’. Feitelijk is deze formule in de vorm van de afkorting (ת' נ' צ' ב' ה' (= תהי נפשוה צרוורה בצרוורה החיים)) voornamelijk aan grafstenen voorbehouden; ze wordt dan in het enkelvoud gelezen en betrokken op de ziel van hem of haar die daar begraven ligt. De uitdrukking is ontleend aan de gewiekste woorden waarmee Abigail, de vrouw van Nabal, haar paadje bij David schoon veegde: ‘Mocht iemand het wagen om u te achtervolgen en u naar het leven te staan, dan zal het steentje van uw leven veilig geborgen zijn in de buidel waarin de Eeuwige, uw God de mensenlevens bewaart (והייתה) נפש אדני צרוורה בצרוורה החיים את ה’ (נפש אדני צרוורה בצרוורה החיים את ה’ (I Samuël 25:29 in de Nieuwe Bijbelvertaling). Wanneer nu de uitdrukking, die eerst ter nagedachtenis van individuen werd gebruikt, op herinneringsmonumenten verschijnt, zouden we haar ook in het meervoud kunnen lezen en vertalen (‘Mogen hun zielen...’ (תהינה נפשותם צרוורות), maar het is meer in overeenstemming met het taalgebruik om voor נפש het enkelvoud aan te houden. Overigens wordt in plaats van נפש ook wel een vorm van het andere woord voor ‘ziel’, נשמה, gelezen. En we kunnen ook vertalen ‘de bundel van de levenden’ in plaats van ‘het leven’. Hoe dan ook, vergeleken bij de oorspronkelijke context heeft de uitdrukking een veel diepere lading gekregen en dat is geen zeldzaam verschijnsel in het lange leven van sommige Bijbelteksten.

<sup>11</sup> Een opvallende aanwezigheid onder de monumenten zijn die van de in Maastricht geboren kunstenaar Appie Drielsma (1937); zie Enschedé, Middelburg, Meerssen, Gulpen en Roermond.

## Werkwijze

Wil dit boekje zo nu en dan zijn nut hebben dan is het raadzaam om iets over onze werkwijze bij de totstandkoming ervan mee te delen. Het idee voor Hebreeuws op Straat werd de redactie van Alef Beet door het bestuur van de Vereniging Hebreeuws aangereikt en is uiteindelijk geïnspireerd op een voordracht met dezelfde titel eens gehouden door professor Irene Zwiëp. De redactie besloot te streven naar een inventaris van ‘alle’ Hebreeuwse opschriften in de openbare ruimte. Was dat overmoedig? Ja ook, maar belangrijker was de overweging dat er nauwelijks selectiecriteria te bedenken zijn die niet zouden lijden onder een grote mate van willekeur. Alleen de mooiste of de interessantste behandelen? Dan moet je er toch eerst heel veel van zien om verantwoord te kunnen kiezen. Gelukkig kon de redactie een beroep doen op de leden van de Vereniging Hebreeuws; dat heeft niet alleen een heel aantal tips en foto’s opgeleverd, maar heeft ook de verantwoordelijkheid voor de volledigheid van het eindresultaat enigszins gespreid. Daarnaast werden boeken en internetsites die wat op zouden kunnen leveren geraadpleegd en werd gericht contact gezocht met informanten die foto’s en berichten konden aanleveren.<sup>12</sup> Er werd een taakverdeling afgesproken, zodat ieder redactielid een klein aantal provincies heeft behartigd. De uit dit onderzoek resulterende gegevens zijn dus vooral gebaseerd op foto’s en beschrijvingen; waar mogelijk werd dit ondersteund door eigen waarneming. Vervolgens zijn deze gegevens – in de al beschreven volgorde van provincies en plaatsnamen – in een uniform patroon gegoten. Al doende bleek dat het materiaal omvangrijker en gevarieerder was dan gedacht. We hebben dan wel 215 teksten bijeen gekregen, maar we weten best dat er lacunes in het gebodene moeten zitten; en fouten, ongetwijfeld. In enkele gevallen zijn onbevestigde vermoedens aangaande de aanwezigheid van een Hebreeuws opschrift zelfs expliciet opgenomen. We kunnen ons voor de lacunes alleen maar verontschuldigen met een betuiging van onze oprechte ambitie om het zo goed en compleet mogelijk te doen. De liefde voor ons onderwerp deed ons ook besluiten enkele gevallen op te nemen van opschriften die er ooit waren – en ook als zodanig gedocumenteerd zijn – maar die nu niet meer zichtbaar zijn. Een bijzonder geval daarvan zijn de Amsterdamse gevelstenen die, lang geleden, door dr. M. Boas zijn beschreven en waaraan een speciaal hoofdstuk is gewijd. Ook noemden we al onze toegankelijkheid ten opzichte van begraafplaatsmonumenten die misschien niet echt ‘op straat’ staan. Dan zijn er ook nog Hebreeuwse opschriften die wel zichtbaar (kunnen) zijn maar die we toch hebben weggelaten. Grafstenen vallen daaronder, maar ook mezoëzot die ervoor zijn om vanaf de straat gezien te worden en waar de letters שדי op prijken; het is een categorie die om

<sup>12</sup> Zie literatuurlijst en de lijst van informanten achterin.

begrijpelijke redenen niet in aanmerking kwam.

En dan een laatste categorie, de transcripties. Het is een bekend feit dat in protestantse kringen van oudsher een zekere voorliefde voor de taal van het 'Oude Verbond' bestaat, die zich ook heeft uitgebreid tot liefde voor het nieuwe Israël. Talloze protestantse instellingen dragen namen als Rehoboth, Eben Haëzer, Pniël of Elim op de gevel, en christelijke boekwinkels heten Sjofar, Sjaloem of Chananja, enz.

afbeelding II

Zuiver Hebreeuws allemaal, maar toch naar ons idee geen 'Hebreeuws op straat' zoals in dit boekje bedoeld. Een opmerkelijke variant van de categorie Hebreeuws in transcriptie troffen we aan in Utrecht.

afbeelding III

Uitingen van liefde voor de heilige taal die niet terugschrokken voor het gebruik van het Hebreeuwse alfabet, troffen we aan in Harderwijk, Alphen aan den Rijn en Brandwijk (Zuid-Holland).

### Weergave

De Hebreeuwse teksten zijn door ons in gestroomlijnde vorm letterlijk overgenomen. Specifieke regelval is niet per se aangehouden, maar soms wel nagestreefd. Grote zorg is gedragen voor een goede herkenbaarheid van de chronogrammen.<sup>14</sup> Afkortingen zijn verklaard, met uitzondering van het alomtegenwoordige ק"ל or ל"ג. Nederlandse vertalingen van het Hebreeuws die 'op de steen' tot de tekst zelf behoren, zijn hierbij ook opgenomen; ander Nederlands in onze opschriften is soms weggelaten of verkort aangeduid, al naar gelang de omstandigheden. Wanneer de vertalingen die we 'op de steen' al aantreffen correct en volledig zijn, zijn ze door ons niet herhaald maar volstaat een mededeling 'als vermeld'. Bij de vertalingen hebben we ook de herkomst van citaten steeds vermeld.

Onze vertalingen van het Hebreeuws zijn gedaan met het oog op de huidige context van de opschriften. Zo is er van afgezien één specifieke Nederlandse Bijbelvertaling aan te houden, omdat we dan in bepaalde gevallen tot minder geschikte vertalingen gedwongen zouden kunnen worden. Ook is met een zekere opzettelijkheid niet gestreefd naar volledige consequentie in de weergave. De onuitgesproken Godnaam (het 'tetragram') wordt in de opschriften altijd afgekort tot יהוה, al of niet met een afkortingsteken,<sup>15</sup> en of we die dan met 'Heer' of 'Eeuwige' weergeven is in dit verband tamelijk irrelevant. Het zijn immers 'maar' vertalingen en het is niet zinvol de suggestie te wekken dat er maar één beste vertaling zou bestaan. Beter is het zelfs te erkennen dat een Hebreeuwse tekst zeer verschillend kan resoneren. Dit is zeker het geval bij Bijbelteksten. Zo komen we nogal eens de uitdrukking מַעַט מִקֹּדֶשׁ מעט מקדש tegen. In de betekenis 'een klein heiligdom' is dit een gangbaar epitheton voor de synagoge. Het is ontleend aan Ezechiël 11:16, maar in die context wordt het, terecht, heel anders, en ook nogal verschillend, vertaald.

<sup>14</sup> In een enkel geval was het chronogram niet (meer) te onderscheiden.

<sup>15</sup> In een heel enkel geval treften we toch het tetragram aan, maar ook wel een יה in plaats van een יהו.



II

III G. van Solmsstraat 4, Utrecht



Een ander goed voorbeeld van de onmogelijkheid om ‘definitief’ te vertalen is het stukje tekst uit Psalm 55:15,<sup>16</sup> waar de noodzaak flexibel te blijven wel heel duidelijk is. Wie wil weten wat de woorden in hun oorspronkelijke samenhang betekenden krijgt een aardige indruk uit de Nieuwe Bijbelvertaling: ‘(Wat genoten wij als wij samen waren) bij het feestgedrang in Gods huis.’ Het Hebreeuwse werkwoord van dit zinnetje, נהלה in de pi“el, dat ‘wandelen, rondgaan’ suggereert, wordt in de NBV maar weggelaten. In de NBG-vertaling wordt het op een andere manier genegeerd: ‘die in het feestgewoel gingen naar (!) Gods huis.’ Dan is er nog het woord רגש waarvoor in de oorspronkelijke context ‘feestgedruis’ goed voldoet maar dat in modern Hebreeuws de betekenis ‘gevoel, sentiment’ heeft. Bij diegenen die hun Hebreeuws niet via de ingang van de Bijbel hebben verworven, overheerst deze betekenis en om die associatie mee te kunnen nemen hebben we het met ‘geestdrift’ geprobeerd, een vertaling die in de naslagwerken niet zal zijn terug te vinden.

Tot slot volgt nog de uitkomst van het chronogram en wordt – waar zinvol – in een opmerking overige informatie gegeven. Omdat ons materiaal, hoewel streng geredigeerd, door een aantal verschillende handen is aangeleverd, kan de lezer hier geen complete eenvormigheid verwachten – zoals ook voor de overige gegevens de staat van volmaakte consequentheid niet bereikt is.

*Albert van der Heide*

16

בבית אלהים נהלך ברגש  
in Bourtange, Elburg,  
Sliedrecht en (verkort)  
Maastricht.

## II Het hebreeuwse chronogram

Of: hoe men jaartallen ook kan weergeven